

Karikó Sándor

A konformitás mint a normakövetés torz formája

„...maszk-e vagy bőr, amiben megmutatkozik (...) az egyén?”

G. W. Allport

Első pillanatra nem egyértelmű s egyöntetű a konformitás témájával előállni a „Kijelentés, norma, cselekvés” című tudományos tanácskozáson. Még kevésbé látható be, hogy a konformitás miért lesz a normakövetés torz formája. Ugyanis egész sor társadalomtudományi vizsgálódás meg sem említi e fogalmat, miközben a témát – így vagy úgy – érinti. Sok szerző részéről tapasztalható idegenkedés, s úgy tesznek, mintha nem is létezne a konformitás problémája. Ha pedig néhányan használják a terminológiát, azt többnyire pusztán az alkalmazkodás szó jelentésével azonosítják. A konformitás, ebben a felfogásban, nem kártékony és elítélendő, hanem természetes, szükségszerű és értékmentes képződményt takar. Tehát nem a normakövetés torz formájáról van szó, hanem arról, hogy a társadalom „gépezete” nem működne alkalmazkodás nélkül, miközben az ember természetében a másokhoz, a többiekhez való igazodás, hasonlítás készsége s képessége is ott rejlik.

Azonban mélyebb s differenciáltabb szintre hatolva rájöhethetünk, végül is mindkét álláspont felülbírálatra szorul. Az alábbiakban remélhetőleg kiderül, a norma témájának kapcsán igenis indokolt a konformitás kérdéséről vizsgáldoznunk, továbbá érthetővé válik, hogy miért fontos megkülönböztetnünk egymástól az „alkalmazkodás” és a „konformitás” fogalmát. De akárhogy alakul is a norma, normakövetés, konformitás viszonyáról folytatandó vita s tudományos kutatómunka, abban bizonyos vagyok, hogy a konformitásról való ismereteinket és értékítéletünket újra kell gondolnunk s értelmeznünk.

*

A konformitástéma Robert Merton szociológus elmélete nyomán került be a társadalomtudományokba (politológia, szociológia, szociálpszichológia, pedagógia, etika), felerősítve a korábbi filozófiai előzményeket. Merton *Társadalmi struktúra és anomia* című, immár klasszikussá vált tanulmányában az egyén alkalmazkodási típusainak taglalásakor veti fel, hogy a konformitás a „legáltalánosabb és széles körben elterjedt reakció. Ha nem úgy lenne, nem lehetne fenntartani a társadalom stabilitását és folytonosságát.” (MERTON 1980, 356.) Nem nehéz észrevennünk, hogy a konformitásnak itt egy általános, társadalmi tértől-időtől függetlenül létező jelentése körvonalazódik. S mintegy folytatva a mertoni gondolatot, Riesman hangsúlyozza: a konformitás a társadalom szükségszerű jelensége, afféle állandó „készülék, (...) társadalmi karakter” (RIESMAN 1973, 54). A későbbiekben Wolfgang Lipp, a bielefeldi egyetem szociológus tanára a konformitás témában nemzetközi válogatást szerkeszt. A könyv bevezetőjében félreérthetetlenül fogalmaz: „...a szociológia az, amelyik a konformizmus és a nonkonformizmus jelenségét kiemelte történelmi kontextusából, és a társadalom élettör-

vényévé tette.” (LIPP 1975, 56.) Már itt felfigyelhetünk egy – később részletezendő – terminológiai problémára, tudniillik a „konformitás”, illetőleg a „konformizmus” szóhasználatra. Pillanatnyilag azonban az a gondolat fontos számunkra, hogy a konformizmus általánosodik, társadalmi jelenséggé válik, élettörvényként tételeződik. S nemcsak általánossá, hanem fokozódóvá s nyilvánvalóvá is alakul. Már Gramsci leszögezi: „A konformizmus hajlama a jelenkori világban kiterjedtebb és mélyebb, mint a múltban: a gondolkodás- és cselekvésmód szabványosítása nemzeti vagy egyenesen kontinentális mértéket ölt” (GRAMSCI 1970, 334). Lukács György *Ontológiája* tovább konkretizálja a folyamat leírását: „...minél inkább termel ki az emberek mindennapi élete (...) eldologiasító életformákat és élethelyzeteket, annál könnyebben alkalmazkodik szellemileg a mindennapi élet embere szellemi-morális ellenállás nélkül. (...) A modern elidegenedés leginkább konformitásra irányuló gondolati és érzelmi rendszerei közvetlen kifejeződésükben hipermodernnek tűntetik fel magukat, s úgy tesznek, mint ha elvetnének minden múltat és hagyományt.” (LUKÁCS 1976, II. 653; 612.) Végül Castoriadisra, a közelmúltban elhunyt gondolkodóra hivatkozhatunk. Szerinte ma a „modern történelem legkonformistább szakaszát éljük” (CASTORIADIS 1994, 48).

Ezek után aligha csodálkozhatunk R. M. Lindner amerikai költői kérdésén: „Must you conform?” Igen, konformistákká kell válnunk, ha tetszik, ha nem, ha felismerjük, ha nem. Ugyanis maga a korszak tesz ilyenné bennünket. S azon sem lepődhetünk meg, hogy Amerikában magazin jelenik meg *Conformity* címmel, nálunk pedig a politikai közbeszédet mindinkább elnyomják az olyan új szlogenek, mint Európa-konformitás, eurokonform jogrendszer, menedzsment, oktatás stb. Innen nézve teljességgel indokolatlan s érthetetlen az a társadalomkutatói álláspont s magatartás, amelyek mellőzi a konformitás problémájának felvetését.

*

Bonyolultabb a helyzet, amikor a konformitás lényegét próbáljuk megragadni. A zavart az a téves felfogás okozza, mely szerint – mint már utaltam rá – a konformitás egyenlő az alkalmazkodással. Sajnálatos, hogy több kutató megelepszik az etimológiai jelentéssel, amely a latin *conformare* (alkalmazkodni) szóból ered. A tudománytörténetben gyakran előfordul, hogy a vizsgált kategória nem azonos a szó eredeti jelentéstartományával. A konformitás esetében is erről van szó. Nem rakhathunk egyenlőségjelet a konformitás és az alkalmazkodás fogalma közé, ugyanis – mint majd látni fogjuk – az előbbi az alkalmazkodás fölöttébb gazdag jelentésvilágának csupán egy „szeletét”, speciális formáját jelöli. A közöttük lévő különbség megragadása érdekében mindenképpen differenciálnunk szükséges az alkalmazkodás jelentését. Mielőtt megkísérelném a szétválasztást, hadd emlékeztessenek egy köznapi tapasztalásra. A mindennapi életben senki nem vállalja fel konformizmusát. A nyilvánosság fórumain senki nem ismeri be, hogy ő bizony konformista. Ezek után joggal kérdezhetjük, ha a konformitás és az alkalmazkodás között nincs különbség, az alkalmazkodás pedig – mint tudjuk – normális és értékmentes társadalmi feltétel, akkor aki konformista, miért próbálja mindenáron tagadni, takarni és szégyellni azt?

Végül is többféle mítosz él a konformitásról a köztudatban, a politikában, de még a tudományban és a művészetben is. Kettőt különösen indokolt és érdemes kiemelnünk, s némiképp részletesebben megvizsgálunk. Az egyik mítosz azt állítja, hogy a konformitás nem más, mint a normakövetés autonomizmusa, a szocializáció termé-

szetes és egészséges útja s következménye. A másik szerint, ha a konformitás mégis negatív képződmény, akkor a pozitív és követendő ellentétpárja a nonkonformitás lesz. A nonkonform magatartás mint nem-alkalmazkodás jelenti az autonómiát, ezért ha elutasítjuk a konformitást, hirdessük meg a nonkonformitást. Mindkét téves felfogás mélyen belénk ivódott, csalóka mivoltától nem könnyű megszabadulnunk.

Merton és jó néhány követője ösztönösen érzi, hogy létezik általában vett alkalmazkodás mint magától értetődő, állandóan és tudattalanul működő, szükségszerű, az értékítélet szempontjából semleges képződmény, valamint egy részleges, tudatosan „felvett”, nem meggyőződésből fakadó igazodás, amely már nyilvánvalóan negatív tartalmú jelenség. Azonban gyakran összemósódnak e tartalmak, illetőleg ellentmondásosan, önkényesen s tetszőlegesen váltogatva használják azokat. Merton egyszer az „adaptation”, máskor a „conformity” kifejezésekkel él. S hogy tovább bonyolítsa a dolgot: megkülönbözteti az „overconformity” (túlkonformitás) és a lélektelen konformitás fogalmát is, amelyeket már pejoratív értelemben használ (MERTON 1968, 139; 1959, 183).¹ Látható, hogy különböző tartalmak, jelzők kavarnak itt, eltávolodtunk a fogalmi tisztaságtól. A későbbiekben más szerzők újabb javaslatokkal (elnevezésekkel) állnak elő. Scheff például, miközben az állítja, hogy a konformitás a társadalomtudomány központi problémája, különös, bár csöppet sem meggyőző szétválasztást szorgalmaz: a konformitás „morális és elfajult (pathological) formában egyaránt megnyilvánulhat” (SCHEFF 1988, 395). Vagy hivatkozhatunk Wiswede nézetére, amely szerint „a konform magatartás a társas reakciókban egyszer pozitívan jelenik meg, máskor – helyzettől függően – negatív asszociációkat vált ki. Pozitív értelemben konformistának nevezek mindenkit, aki nem kellemetlenkedik, állandóan igazodik az elvárásokhoz. (...) Cselekvése megnyugtatóan bizalmat ébreszt, különleges meglepetéssel soha nem lép elő. (...) Azonban a konformizmus negatív jellegűnek is tekinthető. Tudniillik abban az értelemben, hogy az ember a legjobb hitét és tudását mások véleményéhez igazítja.” (WISWEDE 1976, 96; 11–12.) Végül figyeljünk Peuckert elgondolására: ő azt veti fel, hogy a különböztessük meg a negatív tartalmú, úgynevezett simulékony konformitást (auspasungskonformitát) a „semleges” beállítódás-konformitástól (attitudkonformitát) (PEUCKERT 1975, 11; 125). A példák folytathatók, de talán ennyiből is kiderül, mi okozza itt a gondot. Egyetlen kategóriába (jelentésbe) képtelenség különböző, ráadásul ellentétes tartalmakat sűríteni. A szerzők ötletszerűen, sokféleképpen s ellentmondásosan használják a konformitás (konformizmus) fogalmát, ember legyen a talpán, aki kiismeri magát s eligazodik a fogalomértelmezés dzsungelében. Valóságos – Németh László kifejezését kölcsönözve – „fogalompilepszia” jött létre, és számomra nyilvánvaló, hogy ez az áldatlan helyzet büntetlenül nem tartható.

A fogalmi szintek világos és megalapozott elkülönítését sürgetném, a rendezés egyetlen útjának azt tartom, ha egyértelműen és egyöntetűen visszatérünk a konformitás eredeti – általam klasszikusnak vélt – társadalmi jelentéséhez.

Ismereteim szerint a konformitás első világi – jellegét tekintve társadalomfilozófiai – jelentését William Penn amerikai liberális gondolkodó adja meg 1700 körül kiadott könyvében. Szerinte a „konformitás olyan polgári erény, amelynek a szabadság elvesztése az ára” (BERG–BASS 1961, Pref.). Később Emerson, egy másik amerikai bölcselő megismétli Penn meghatározását: „...az állampolgárok lemondanak szabadsá-

¹ Az ellentmondásos szóhasználat sajnos a magyar fordításban is megjelenik. Lásd erről KARIKÓ 1995, 23–26; 178–179.

gukról és kultúrájukról. Itt legfőbb erény a konformitás.” (EMERSON 1932, 30.) A fenti megközelítésekből egyértelműen körvonalazódik a konformitás kifejezetten pejoratív jelentése, amennyiben az a szabadságtól való – valamilyen fokú – megfosztottsággal lesz azonos. A második világháború után mind többen fogadják el ezt az értelmezést. Néhány jellemző példa: Kon orosz szociológus-szociálpszichológus szerint a konformizmus (nem a »konformitás« kifejezést használja!) „a kollektivizmus tökéletlen formája” (KON 1978, 234). Peters angolszász etikakutató pedig azt hangsúlyozza, hogy konformista „az az ember, akinek nincsenek saját elvei és cselekedetei, (...) aki kaméleonszerűen alkalmazkodik bármely csoporthoz. (...) A konformista cselekvés az erkölcsi élet fullasztó feslettsége.” (PETERS 1974, 194–195; 251.) Végezetül álljon itt Fischer tömör és filozófiai mélységű összefoglalója: „Az Én elsüllyedése az Akárkiben: a konformizmus.” (FISCHER 1964, 97.)

Ha elfogadjuk a konformitás eredeti társadalombölcseleti jelentését, akkor egyúttal el is határoljuk ezt a fogalmat az alkalmazkodás valamennyi más szintjétől. Vitathatatlan, az alkalmazkodás, legáltalánosabb értelmében, a társadalmi létszféra egyik alap-törvénye. Megcáfolhatatlan tény, hogy az emberi együttműködés csak akkor valósulhat meg, ha az individuumok igazodnak alapvető – úgymond: elemi – szabályokhoz, normákhoz, elvekhez. Például ha megállunk autónkkal a piros jelzésre, ha előre köszönünk idősebb kollegánknak, ha megcsináljuk iskolai leckénket, ha igazodunk a munkahelyi követelményekhez, ha mint albérlők betartjuk a házirendet, ha ünnepélyes ruházatban jelenünk meg az újévi fogadáson stb., akkor természetesen alkalmazkodunk, s tevékenységünkkel olyanokká is válunk, amilyenek a többiek. Még akarhatjuk is, hogy hasonlók legyünk másokhoz. Ám az ilyen megnyilvánulások még nem tartoznak a konformitáshoz. Konformistákká akkor válunk, ha alkalmazkodásunk során *lemondunk autonómiánkról, ha magatartásunkat nem személyes meggyőződésünk, hanem a másokhoz való, feltétel nélküli igazodás vezérli.* Ha mindig, mindenhol és mindenáron felvállaljuk mások (másik ember, valamilyen csoport, intézmény, párt, állam stb.) nézetét, döntését, magatartását, függetlenül saját meggyőződésünktől. Nyilvánvaló, szeretünk másokhoz hasonlóvá válni, s nem szeretünk „kilógni a sorból”. Ám egészséges szellemű s lelkiületű, önmaga erejében s értékeiben bizó és hívó ember nem akarhatja, hogy minden lépését mindig mások – bábuként – irányítsák, hogy képletes és/vagy szó szerinti értelemben szolgasorba süllyesszék. A konformista még önállóságának látszatáról is lemond (denial of self), nem meri vagy/és nem tudja önmagát vállalni, miáltal gyurmaemberré s arctalanná válik. Innen nézve a dolgot, már könnyű belátnunk, az ilyen magatartás semmiképp nem azonos magával az alkalmazkodással, inkább a normakövetés torz formájával.

A konformitásnak ez az értelmezése felveti az úgynevezett „Saulusból Paulussá válás” problémáját. Nálunk az utóbbi évtizedben politikusok, politológusok, közírók s mások gyakran hivatkoznak a „damaszkuszi út” példájára. Már-már sztereotípiává rögzült a dörgedelem: rendszerváltáskor módfelett forgalmas a Damaszkuszba vezető út, azaz sokan esnek át „pálforduláson”. Az állampolgárok tömegei tesznek 180 fokos fordulatot politikai nézeteikben, meggyőződésükben, magatartásukban. Ráadásul hirtelen, minden átmenet és erőfeszítés nélkül: ahogyan Saulus megvilágosodott, s egyik pillanatról a másikra új ember lett belőle. Az ilyen gyors és gyökeres változás azonban a politikai közéletben devalválódott, negatív jelenséggé, legalábbis gyanússá vált abból a szempontból, hogy a pálfordulásban sokan az állampolgári ingatagságot, képlékenységet, megbízhatatlanságot látják, s nem az oly fontos jellemzőségeket.

Azt hiszem, a pálfordulat ilyen értelmezése s megítélése mégsem fogadható el. S nem elsősorban a vallási tanítás ettől eltérő magyarázata miatt. A keresztény vallás egyébiránt Saulus megtérését nagyon is pozitív megnyilvánulásként értékeli: egy ember őszintén s bátran szembenéz korábbi „én”-jével, s gyökerében megváltozik, új emberként új életet indít el – mindez felemelő s példaértékű tett. A Damaszkuszra való pejoratív célzatú hivatkozást legfőképpen azonban az örök emberi értékek szempontjából szükséges felülbírálnunk. Ugyanis az ember követhet el hibát, dönthet rosszul, cselekedhet elítélhető módon, ám egyúttal joga is van önmaga megváltoztatásához. Az ember magasabb rendűsége s nagyszerűsége többek között éppen abban áll, hogy képes önkritikusan is megvizsgálni nézetét, döntéseit, magatartását, s ha úgy látja jónak, kész és képes szakítani korábbi életével, s új emberré válni. *Ez még nem konformitás vagy konformizmus!* Konformistává akkor válunk, ebből a szempontból, ha ez a gyökeres átalakulás mint teljes fordulat nem egyszer, hanem többször (ahogy a mindenkori helyzet, irányvonal változik), feltűnően gyorsan s minden különösebb emberi erőfeszítés és megrázkódtatás nélkül következik be. Adott élethelyzetben s időpontban lehet és tudunk is alapvetően változtatni elveinken, meggyőződésünkön, magatartásunkon, egész életünkön. De tudnunk kell, hogy az ember gyökeres átalakulása nem történhet meg könnyedén, igen komoly szellemi-lelki-erkölcsi energiák mozgósítása és elhasználódása nélkül. Hadd fogalmazzak konkrétan! Ha valaki Magyarországon az 1989–1990-es évek során alapvetően megváltoztatta politikai és ideológiai meggyőződését és magatartását, könnyen előfordulhatott, hogy időközben tíz évet is öregedett. Ugyanis az ilyen mélyreható s őszinte átalakulás fölöttébb megviseli az embert, a – ha úgy tetszik – pálfordulat nem csodaként, isteni adományként, a sors ajándékaként következik be, hanem kemény belső (nem ritkán külső) küzdelem, hosszas győtrelem s vívódás, szó szerint véve is: kikínálódás árán. Újra hangsúlyozva: konformitásról (konformizmusról) akkor van szó, ha „színváltásunk”, alkalmazkodási stratégiánk gyakran változik, s úgy teszünk, mintha a többszöri átalakulásunk semmiféle emberi problémát nem okozna. Mintha éppen a jellegtelenség és az arctalanság lenne a jó és a „kifizetődő” magatartás.

Ha sokan nem is ismerik fel és el a konformitás negatív jelentését, tudat alatt, ösztönösen a pozitív alternatívaként egyfajta nonkonformista alkalmazkodást hoznak fel. Különösen a fiatalok és a művészek körében népszerű a nonkonformitásnak (a nem-al alkalmazkodás értelmében), mint követendő példának a trónra emelése. Témánk szempontjából politikailag az 1968-as diákmozgalmak mozgatják meg a fiatalok fantáziáját. Egy olyan jó nevű ellenzéki gondolkodó, mint Adam Michnik, például azt vallja, hogy a '68-as generáció lényege éppen az úgynevezett konformista világ ellen való lázadás, ami nem más, mint nonkonformizmus. Szerinte '68 legfőbb tanulsága: „Nonkonformistának kell lenni!”² Hasonló véleménnyel a szociológiában is találkozhatunk. Elég talán Cooley markáns álláspontjára hivatkoznom. Cooley kategorikusan kijelenti: „...az ifjúság a nonkonformitás betetőződése.” (COOLEY 1967, 304.) Kétségtelen, az újbaldal ideológiája táplál – valójában hiú – reményeket az ifjúság nonkonformista lázadására. Azonban a cáfolat is hamarosan megérkezik, még hozzá igen egyértelmű formában, tudniillik maga a gyakorlat figyelmeztet. Az 1970-es évtized közepén az akkori Nyugat-Németországban új szlogen kezd hódítani a fiatalok és a felnőttkort éppen

² Interjú Adam Michnikkel. *Magyar Hírlap*, 1998. május 30. 19.

elérők között: „Istenem! Tégy gerinctelenné, hogy állami hivatalba jussak!” Vagyis a nonkonformista fiatalok szép csendben visszavedlettek nyárspolgári konformizmusba. Kiderül hát, valami baj van a nonkonformitással. Pontosabban azzal a felfogással, amelyik a konformitás valódi ellentétpárját kívánja láttatni benne. A konformitást kutatók egy része viszont már igen korán felismerte, hogy itt egy csalóka látszattal állunk szemben, hogy a konformitás-nonkonformitás valójában áldilemma.

A Kiesler-testvérek a hatvanas évtized végén kimutatták, mennyire viszonylagos kategóriákról van szó. Konformista vagy nonkonformista valaki, az mindig viszonyítás kérdése, mindig az adott helyzet függvénye. „Ha valaki önmagát a beatnikéhez, hippikéhez vagy csavargókhöz hasonlítja, akkor ő a rendíthetetlen konformista. (...) Ha megkérdezik, hisz-e a »jobb élet felé való haladásban«, nyomban feltételezi önmagáról, hogy ő a bátor nonkonformista, aki megszabadult a régi begyepesedett agyúak félelmeinek és tilalmainak bilincseitől.” (KIESLER–KIESLER 1969, 11.) A szociálpszichológus Crutchfield felfedezését még fontosabbnak érzem. Ő felismeri, hogy a konformitás-nonkonformitás látványos és divatos dilemmája teljességgel – mondhatnánk: elvi szempontból – megalapozatlan, ezért tarthatatlan álláspont. A konformitást nem haladhatjuk meg nonkonformitással, mivel nem valódi ellentétekről van szó. Ugyanis mindkettő közös gyökere az autonómia feladása, másképp fogalmazva, a másoktól való függőség. „A konformitás a csoporttársak véleményéhez való elvtelen igazodás (engedés, ráhagyás – K. S.), a nonkonformitás pedig az ugyanevvel történő elvtelen szembeszegülés.” (CRUTCHFIELD 1955, 197.) Crutchfield felfogásán érződik a szociálpszichológiai megközelítés, ami természetesen gazdagítja, s nem hátráltatja a konformitáskutatást. Baj akkor van, ha egyes szociálpszichológusok megpróbálják kisajátítani a konformitás kategóriáját, illetőleg annak vizsgálatát.³ Számomra egyértelmű, hogy a konformitás interdiszciplináris kategória, többféle társadalomtudomány egyaránt illetékes kutatásában. Mint ahogyan az sem kétséges, s remélhetőleg nem vagyok egyedül álláspontommal, hogy Crutchfield gondolatát nagyon komolyan kell vennünk. Éles meglátására vall, hogy a konformista és a nonkonformista – minden látszólagos ellentét ellenére – fölöttébb hasonlatos abban, hogy mindkettő másokhoz igazítja nézetét, meggyőződését, alkalmazkodását: csak az előbbi állandóan bólogat, az utóbbi szisztematikusan „nem”-et mond a többieknek. Mindezzel azt is kimondjuk, *a konformitás ugyanolyan negatív alkalmazkodási forma, mint a nonkonformitás.*

Látjuk tehát, a nonkonformitással aligha küzdhetjük le a konformitást. Valójában mindkettőt jó lenne meghaladnunk, ám nem olyan egyszerű feladat ez, mint amilyenek az első pillanatban tűnik. Azt hiszem, az úgynevezett fogalomfelosztási kísérletek (amelyekre most utalni fogok) minden jó szándékuk ellenére csak tovább növelik a zavart. Több szerző, érezve a konformitásjelenség fölöttébb bonyolult világát, azzal a javaslattal áll elő, hogy osszuk ketté magát a fogalmat. Például Hegedüs András – szociológusi minőségében – felveti, hogy különböztessük meg egymástól a „konformitás” és a „konformizmus” kifejezéseket. Az előbbi fogalom a szükségszerű és értékmentes, tehát a nem negatív alkalmazkodást jelentse, míg az utóbbi a személyiséget feladó, elvtelen igazodást. A „nélkülözhetetlen konformitás *eltúlása* (kiemelés tőlem – K. S.): ez a konformizmus” (HEGEDÜS 1981, 177).⁴ Hegedüs a modern társadalom bürokratikus vonásainak fölerősödésével hozza összefüggésbe a konformizmus uralmának té-

³ Érzek ilyen törekvést. Lásd például ZAJONC 1968, 253–260; ASCH 1961, 156–157.

⁴ Itt körvonalozott nézete már korábbi írásában is megjelenik (HEGEDÜS 1965).

nyét: a bürokrata mentalitása lesz a kritikátlan alkalmazkodás a feljebbvalók vélt vagy valós normáihoz. Viszont a konformitással nincs semmi gond. A konformitás fogalmi rejtélyét úgy oldja meg, hogy kiiktatja a problémát, pontosabban „átolja” egy másik szintre.

A fogalomfelosztási kísérlet más szerzőknél (például Jakovlev, Hopper és Weyman) is megjelenik. Változatos, olykor meghökkenítő elképzelésekkel találkozhatunk. Csak felsorolásképpen: legyen I. és II. típusú, elfajult és egészséges konformitás, vagy különbözőtessünk meg megalkuvó és őszinte-kritikai konformizmust stb. Az ilyen és hasonló próbálkozások azonban nem tudnak gyökeret verni a konformitáskutatásban: érdekesek ugyan, de nem meggyőzőek. Valójában az a gond a felosztási javaslatokkal, hogy a sok és sokféle jelzős szerkezetű megoldás nem megalapozottságot, hanem parttalanságot és erőszakoltságot tükröz. A kutatók, sajnos, nem egységesen használják az alapfogalmat, úgyszólván tetszőlegesen váltogatják a konformitás és a konformizmus szavakat, s ami még problematikusabb, mindkét kategória jelentését felrúházzák negatív, illetőleg értékmentes tartalmakkal. A konformitáskutatás egészét tekintve mégis megállapíthatjuk, a konformitás ugyanúgy a negatív, káros alkalmazkodást jelöli, mint a konformizmus. Mindkettő „egy töről” fakadó jelenség, a közöttük lévő különbség nem számottevő. A konformitás az önmegtagadó, elvtelen, meggyőződés nélküli alkalmazkodás *folymatára*, a konformizmus pedig ugyanennek az *eredményére* utal. Az előbbi arra irányul, hogy miképpen történik az igazodás, a maga konkrét-különös formájában, az utóbbi pedig azt mutatja meg, mi az, ami általánosodik, összegeződik, elvé, „erénnyé” válik. Mindebből – újabb – fontos tanulság adódik: a konformitásnak éppen úgy nem lehet valódi ellentétpárja a konformizmus, mint a nonkonformitás (illetőleg a nonkonformizmus). A konformitást, s immár fogalmazhatunk úgy is: a konformizmust nyilvánvalóan leküzdhetjük, de nem másfajta (jelzős szerkezetű) konformitással, netán nonkonformitással vagy konformizmussal, hanem gyökerében különböző társadalommozgással.

Mielőtt jelezném a meghaladás reális irányát, még egy félreértést szeretnék eloszlatni. A bölcselettörténetben megfogalmazódik az a koncepció (is), hogy a konformizmus (ahogyan Nietzsche nevezi: „egyenkabát-viselés”) ellen az a járható út, ha elutasítunk mindenféle elvet, szabályt, általános normarendszert, s csak önmagunk feje után haladva, teljesen szabadon, mindentől s mindenkitől függetlenül próbálunk élni. Jó néhány, egyébként klasszikus filozófus próbál ilyen útra terelni bennünket. Hadd utaljak egy hazai képviselőjére, Hamvas Bélára. Hamvas szuggesztív erővel s hatással foglalja össze ezt az álláspontot: „Mindenki külön. Mindenki maga. (...) Nincs tanítás. Nincs recept.” (HAMVAS 1987, 216.)⁵ S folytathatnám: nincs szabály, nincs norma, nincs igazodás. Anélkül, hogy részletesen vizsgálnám e koncepció lényegét, hadd fűzzem ide, csak egyet érteni tudok Hamvassal akkor, amikor azt veti fel, hogy az emberek szerepeket játszanak, maszkokat viselnek, s hogy milyen jó lenne megszabadulnunk azoktól. Szerinte a valódi, autentikus élet kivívásával tudnánk lerázni ezeket a konccokat. Ám nem hiszek abban, hogy az autentikus élet a minden társadalmi kötöttségtől való megszabadulást, a teljes elkülönülést jelenti. Témánkkal összefüggésben: a konformitás és konformizmus elutasítása nem azonos a mindennemű alkalmazkodás megtagadásával. Általános értelemben – mint korábban utaltam rá – alkalmazkodásra mint az elemi normák betartására változatlanul szükségünk van. Amit Hamvas

⁵ Az összefüggést részletesen elemzi THIEL 2002, 132–135.

javasol, az csupán a zsenikre és a hősökre vonatkozhat. Akik, mint tudjuk, kevesen vannak. Mihozzánk a sors nem oly kegyes, nekünk meg kell találnunk az autonómia és a normakövetés aprólékos, fárasztó és „finom” egyensúlyát.

Mi tehát a normakövetés egészséges útja, témánknál maradva, a konformizmus reális alternatívája? Azt hiszem, sokat fogunk még e kérdésen rágódni és vitatkozni. Akárhogy alakul is a későbbi konformizmuskutatók, két – elvi jellegű – szempontot célszerű valamennyi szerzőnek megfontolni. Az egyik összefüggésre Petrovszkij orosz szociálpszichológus mutatott rá. Szerinte a konformizmus-nonkonformizmus dichotómiája aligha lehet hiteles modellje az emberek kölcsönös viszonyának. Ugyanis „a személyiség magatartása – írja – a csoportnyomás meglétekor elsősorban nem a csoport közvetlen befolyásolásától és nem az egyén befolyásolhatóságától, hajlamától függ, hanem az együttműködés (...) céljaitól, a közösen kialakított feladatoktól és a szilárd értékorientációtól” (PETROVSZKIJ 1982, 33). Ezért – ismételten – felülbírálatra szorul a konformizmus-nonkonformizmus látványos mítosza: „A konformizmus valódi alternatívája nem a nonkonformizmus, hanem a közösségi önrendelkezés.” (PETROVSZKIJ 1973, 75–76.) Az önrendelkező közösség mint kollektíva nyilvánvalóan nem azonos a diktatúrákban szorgalmazott-erőltetett látszatközösséggel vagy az úgynevezett diffúz csoporttal (ezt a kategóriát Petrovszkij vezeti be a szakirodalomba), amely csupán alakatlan és jellegtelen, s mondhatni, jellemtelen individuumok laza együttese. Az igazi közösség viszont magasrendű együttműködési forma, amelyben az egyének már önrendelkező készséggel és képességgel állnak össze. Az ilyen közösségben az egyes egyén – s itt a másik, meggondolásra javasolt szempont, melyet Lóránd Ferenc pedagógiautató fogalmaz meg – már képes a világot „elfogadva tagadni és tagadva elfogadni, (...) ha a valóság tagadása erősödik fel, akkor az egyén marginalizálódik, ha az elfogadása, akkor az egyén feladja szuverenitását és konformmá válik” (LÓRÁND 1999, 36). Vagyis alkalmazkodjunk a világhoz, az alapvető társadalmi normákhoz, de ne mindenáron, ne hajbókolva, ne úgy, hogy közben lemondunk önállóságunknak még a látszatáról is. Ne alkalmazkodjunk a visszás jelenségekhez, a föltétlen tekintélyelvhez, a méltatlan és igaztalan dolgokhoz, ám mindenképpen vállaljuk s becsüljük meg az igazi értékeket és erőnyeket. Végül is az alkalmazkodás és a nem-alkalmazkodás kényes egyensúlyára, differenciált megítélésére és megvalósítására van szükség.

*

A normákat követnünk kell, ám csöppet sem mellékes, hogy milyen áron, hozzáállással tartással. Lehet konformista alkalmazkodással is, melyet egyébiránt roppant nehéz feltárnunk, megértenünk s megítélnünk. Ne feledjük Shakespeare sorait: „Nincs szem, mely az arcból / Kiolvasná a lélek alkatát.”⁶ Szerencsére, közösségi mentalitásunk és tevékenységünk azért árulkodik is jellemünkről, normakövető magatartásunkról.

⁶ Shakespeare: *Machbet*. Az öreg király, Duncan mondja az idézett sorokat egy olyan alattvalójára, akiben föltétlenül megbízott, majd csalódott.

IRODALOM

- ASCH, Solomon 1961. Issues in the Study of Social Influence on Judgement. In BERG-BASS 1961.
- BERG, Irwin A. – BASS, Bernard M. (eds.) 1961. *Conformity and Deviation*. New York, Harper.
- CASTORIADIS, Cornelius 1994. En mal de culture. *Esprit*, 10.
- COOLEY, Charles H. 1967. *Human Nature and the Social Order*. New York, Schocken Books.
- CRUTCHFIELD, Richard 1955. Conformity and Character. *American Psychologist*, 10.
- EMERSON, Ralph Waldo 1932. *Essays*. Washington National Home Library Foundation.
- FISCHER, Ernst 1964. *A fiatal nemzedék problémái*. Budapest, Gondolat.
- GRAMSCI, Antonio 1970. *Filozófiai írások*. Budapest, Kossuth.
- HAMVAS Béla 1987. *Silentium. Titkos jegyzőkönyv. Unicornis*. Budapest, Vigília.
- HEGEDŰS András 1965. Az alkalmazkodás két típusa: a konformitás és konformizmus. *Élet és Irodalom*, 46.
- HEGEDŰS András 1981. *Sozialismus und Bürokratie*. Hamburg, Rowohlt.
- KARIKÓ Sándor 1995. *A társadalmi-politikai megalkuvás. A konformizmus-kutatás alapkérdéseiről*. Budapest, Gondolat.
- KIESLER, Charles A. – KIESLER, Sara B. 1969. *Conformity*. Reading, MA, Addison-Wesley.
- KON, I. 1978. *Átkritije „Já”*. Moszkva: Izdatyelsztvo politiceszkij lityeraturí.
- LIPP, Wolfgang 1975. *Konformismus – Nonkonformismus*. (Soziologische Texte 93.) Darmstadt – Neuwied, Luchterhand.
- LÓRÁND Ferenc 1999. Az emberi minőség tisztelete a komprehenzív iskolában. *Új Pedagógiai Szemle*, 1.
- LUKÁCS György 1976. *A társadalmi lét ontológiájáról*. Budapest, Magvető.
- MERTON, Robert 1959. Social Conformity, Deviation and Opportunity Structures. *American Sociological Review*, 24.
- MERTON, Robert K. 1967. *Social Structure*. New York, Free Press.
- MERTON, Robert K. 1980. Társadalmi struktúra és anómia. In *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat.
- PETERS, R. S. 1974. *Psychology and Ethical Development*. London, Allen and Unwin.
- PETROVSKIJ, A. V. 1973. K pasztrojenyiju szocialno-pszichologiceszkoj teorii kollektiva. *Voproszi Filozofii*, 12.
- PETROVSKIJ, A. V. 1982. *Licsnoszty, Gyejátyelnoszty, Kollektiv*. Moszkva, Politizdat.
- PEUCKERT, Rüdiger 1975. *Konformität*. Stuttgart, Enke.
- RIESMAN, David 1973. *A magányos tömeg*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SCHIEFF, Thomas J. 1988. Shame and Conformity: the Defence-emotion System. *American Sociological Review*, 53.
- THIEL Katalin 2002. *Maszkijáték*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.
- WISWEDE, Günter 1976. *Soziologie konformen Verhaltens*. Stuttgart, Kohlhammer.
- ZAJONC, Robert 1968. Conformity. In Sills, David L. (ed.) *International Encyclopedia of the Social Science*. Vol. 3. New York, MacMillan-Free Press.

After Bruxelles sorozat 6, 2002–2003 / 30×80 cm